

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2026.6.3>

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor

TÜRK DİLLƏRİNİN ORTAQ TERMINOLOGİYASI: TARIXI TƏCRÜBƏ VƏ MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR

Xülasə

Türk dillərinin ortaq terminologiyası məsələsi tarixi və müasir kontekstdə araşdırılır. Xüsusilə I Türkoloji Qurultay çərçivəsində irəli sürülən ortaq dil və terminologiya ideyalarının əhəmiyyəti təhlil edilir, həmin təşəbbüslərin türk xalqları arasında elmi-mədəni integrasiyaya təsiri göstərilir. XXI əsrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma, süni intellekt və informasiya texnologiyalarının inkişafı fonunda ortaq terminoloji sistemin yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılır. Türk dillərində terminoloji fərqlərin elmi kommunikasiya, məşin tərcüməsi və rəqəmsal dil texnologiyaları üçün yaratdığı problemlər nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda ortaq terminoloji bazanın, rəqəmsal lüğət sistemlərinin və koordinasiyalı termin siyasətinin formalaşdırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

Müasir dövrdə dillərin inkişafının yalnız filoloji və təhsil müstəvisi ilə məhdudlaşmır, onlar rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt sistemləri, avtomatik tərcümə proqramları və qlobal informasiya bazaları ilə sıx bağlı şəkildə inkişaf edir. Türk dillərində mövcud terminoloji fərqlərin ortaq semantik məkanın formalaşmasına mane olur, bu isə elmi kommunikasiya, rəqəmsal integrasiya və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi baxımından müəyyən çətinliklər yaradır. Terminoloji koordinasiyanın gücləndirilməsi, ortaq rəqəmsal terminoloji bazaların yaradılması və türk dillərinin müasir texnoloji mühitdə qarşılıqlı uyğunlaşdırılması məsələləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Açar sözlər: süni intellekt, ortaq terminologiya, ideoloji mövqe, real dil, ortaq akademik baza, elmi kommunikasiya, intellektual məkan.

Türk xalqlarının dil birliyi məsələsi uzun illərdir yalnız filoloji problem kimi deyil, həm də mədəni və siyasi məsələ kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan türk dillərinin ortaq terminologiyası problemi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki terminologiya yalnız elmi anlayışların ifadə vasitəsi deyil, eyni zamanda düşüncə sisteminin, intellektual ünsiyyətin və ortaq informasiya məkanının əsas strukturu.

Bu məsələ yeni deyildir, türk dünyasında ortaq terminologiya ideyası hələ XX əsrin əvvəllərində ciddi şəkildə müzakirəyə çıxarılmışdı. Artur Rudolfovich Zifeld-

Simumyagi “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri” mövzusunda etdiyi məruzədə türkdilli xalqların elmi terminologiyasının formalaşmasında prinsiplərini, əsas ideyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

–Elmi terminlərin qaynağı – türk dillərində elmi terminlər ya mövcud türk sözlərindən yaradılır, ya da xarici dillərdən götürülərək fonetik və morfoloji uyğunluq təmin edilir.

–Fonetik uyğunluq – terminlər türk dilinin səs sisteminə uyğun olmalıdır ki, həm danışıda, həm yazıda rahat istifadə olunsun.

–Morfoloji uyğunluq – söz quruluşu və şəkilçilər türk dilinə uyğun seçilir, bununla da yeni terminlər dilin qanunlarına zidd olmur.

–Dialektlərarası birlik – müxtəlif türk dialektlərində terminlərin oxşar formada olması qarışıqlığın qarşısını alır və elmi kommunikasiya üçün vacibdir.

–Alınma sözlərin mənimsənilməsi – Avropa dillərindən və digər dillərdən alınan sözlər türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır.

–Tarixi və mədəni amillər – terminologiya yaradılarkən həm dilin tarixi inkişafı, həm də milli-mədəni xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

O, əksər türkdilli xalqların mühitində ədəbi dilə münasibətdə dörd əsas istiqaməti fərqləndirir və onları belə adlandırır: panislamistlər, avropalaşdırıcılar, pantürkçülər, xalqçılar (demokratlar). Bu dörd istiqamətə ictimai baxımdan yanaşmaq üçün həyatın digər sahələrində baş vermiş inqilabı və cəmiyyətin qarşısında duran mövcud vəzifələri nəzərə alır. Xalqa yaxın ədəbi dil yaratmaqda böyük kömək canlı xalq ləhcələrinin izahlı lüğətləri ola bilər; bu lüğətlərə dilçilərin rəhbərliyi altında, kənd müəllimlərinin iştirakı ilə söz materialı toplanmalıdır. Məsələn, anatomiya və tibblə bağlı terminlərin bir çoxu qəssablar, baytarlar və həkimlər tərəfindən tapıla bilər; aqronomluq və botanika terminləri fermerlər, bostançılar, bağbanlar tərəfindən; zoologiya – ovçular və balıqçılar tərəfindən və s. Ərəb və fars sözlərinin əleyhinədir, hesab edir ki, bunlar yalnız dini irsdən qalmışdır, türk dillərində yalnız dini anlayışları ifadə edən terminləri saxlamaq mümkündür. Məsələn, ərəb dilindən: “Allah”, “şeytan”, “molla”, “axund”, “namaz”, “hacı”; fars dilindən: “dərviş”, “abdəst” və s. Zifeld-Simumyaginin məruzə etdiyi prinsiplər klassik terminologiya nəzəriyyəsi ilə ümumən uzlaşır: daxili mənbələrə üstünlük verilir. Bu, milli terminologiyaların formalaşdırılmasında təbii yanaşmadır. Dilin öz köklərindən yaradıcılıqla istifadə edilməsi həm dilin milliliyini qoruyur, həm də danışan üçün anlaşılqlığı artırır. Alınma terminlərin yerli dilin səs və söz quruluşuna uyğunlaşdırılması da istifadədə rahatlıq yaradır. Türk dillərinin yaxınlığı nəzərə alınarsa, ortaqlar terminoloji sahə yaratmaq elmi kommunikasiya üçün çox faydalıdır.

Məruzənin ən kəskin hissəsi ərəb və fars sözlərinə qarşı tutduğu mövqedir. O, burada iki böyük problem görür: 1) ideoloji mövqe. Terminologiyanın ideologiyalaşdırılması ilə elm dilinin mənbələrini sırf dini keçmişlə bağlayıb rədd etmək. Ərəb və fars elementləri təkcə dini sahə ilə məhdudlaşmır; fəlsəfə, məntiq,

tibb, ədəbiyyat terminlərinin böyük hissəsi tarixən bu dillərdən keçmişdir. 2) real dil faktoru. Əksər türk xalqlarının ədəbi dilində ərəb və fars sözləri artıq “milliləşmiş”dir, onları süni şəkildə çıxarmaq həm sabitlik, həm də anlaşıma baxımından parçalanmaya səbəb ola bilər. Zifeld açıq şəkildə bildirir ki, ərəb və fars sözlərinin əleyhinədir, bunlar dini irsdən qalmışdır. Yəni ərəb və fars terminləri “standart mənbə” yox, yalnız fəvqəladə ehtiyat variant kimi görülür: dilin öz leksik imkanlarına böyük önəm verir, türk dilləri üçün milli kimliyi gücləndirir. Ancaq ərəb və fars sözlərini təkcə dini miras adlandırmaq düzgün deyil, məsələn, “fəlsəfə”, “məntiq”, “ədalət”, “mədəniyyət”, “elm” kimi sözlər dini yox, mədəni-elmi terminlərdir, bunlar artıq xalqın dilində milliləşib. İslam dünyasında elm yalnız dini deyil.

Zifeldin təklif etdiyi modelə diqqət edək. 1-ci mərhələ türk dillərinin öz köklərindən termin yaratmaq. Məsələn, *torpaqşünaslıq – yer-bilik, astronomiya – yıldız-bilik, hidrologiya – su-bilik* və s. 2-ci mərhələ dialektlərdən söz tapmaq. 3-cü mərhələ ən sonda başqa dillərdən söz almaq. Bu məruzədə ən orijinal fikirlərdən biri budur ki, elmi terminləri yalnız alimlərdən yox, xalq içində olan konkret peşə sahiblərindən toplamaq lazımdır. O, konkret sosial qrupları sadalayır. Məqsəd xalq dilinə əsaslanan terminoloji sahə yaratmaq cəhdidir: xalq dilinin canlı resurs kimi qəbul edilməsi, terminologiyanın təcrid olunmuş elit sistemə çevrilməməsi, terminlərin təbiiliyini və işləkliyini artırması. Bu halda da bəzi problemlər ortaya çıxa bilər: xalq dilində bütün sahələr üçün terminoloji ifadələr yoxdur, terminlərin beynəlxalq uyğunluğu zəifləyə bilər, terminlər məişət yönümlü ola bilər, bu halda elmi dəqiqlik itkisi yarana bilər.

B.Çobanzadə elmi terminologiya sistemi ilə bağlı çıxış edir. Belə bir nəticəyə gəlir ki, Avropa xalqlarının dilində artıq vahid elmi terminologiya formalaşmış, buna görə də hər hansı bir sahənin mütəxəssisi digər millətlərin mütəxəssisləri ilə çətinlik çəkmədən ünsiyyət qura bilər. Bu nəticələri verən əsas amillər bunlardır: elmi sistemin vahidliyi, sxolastik latın dili və Renessans dövrünün ortaq bazası Avropa xalqları arasında sıx əlaqə, onların Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olması. Avropa xalqlarının əsası vahid iqtisadiyyat və bu xalqların sıx əlaqəsidir, öz növbəsində ortaq elmi-mədəni dilin formalaşması ilə nəticələnir.

Türk dillərinin lüğəti üçün üç ümumi baza mövcuddur. Birincisi, ümumtürk bazasıdır. Türk dialektləri arasında ortaq baza təşkil edən böyük material və minlərlə ortaq xüsusiyyət mövcuddur. Bu baza terminologiya hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır. Hər hansı yolla dillərimiz bu baza ilə zənginləşsə də, bunu yalnız aqqlütinasiya və ya ahəng baxımından qiymətləndirmək olmaz. Bizdə ahəng və aqqlütinasiya, yəni təmiz türk dilinə xas xüsusiyyətlər ərəb və fars sözləri ilə pozulmuşdur. Dilimiz, bu qarışıqları nəzərə alaraq, tamamilə təmiz türk dili deyildir və buna görə də o, aqqlütinasiya və ahəng qanunlarının əsas qaydalarına tam tabe olmur. Çuvaşlar və qismən yakutlar istisna olmaqla, onlar müsəlman olmasalar da,

islamın təsirinə məruz qalan digər qohumları ilə yaxınlıq nəticəsində çoxlu Avropa, ərəb və fars sözlünə sahib olmuşlar. Fars və ərəb mənşəli sözlər əsasında başqa baza mövcuddur. Məsələn, Əlişir Nəvai, eləcə də XV–XVI əsrlərin istənilən osmanlı klassiklərinin (Baki, Nəbiya, Nadimi və b.) terminologiyasında olan ərəb və fars sözləri sayəsində dilləri oxşardır və bizim üçün başa düşüləndir.

Terminologiya hazırlanarkən diqqət yetirilməli üçüncü ümumi baza isə elmi anlayışların, konsepsiyaların, terminlərin qəbulunda Avropa istiqamətidir. Heç bir xalq, hətta Çin sərhədlərində olsa belə, Şərqə deyil, Qərbə yönəlir. B.Çobanzadə qeyd edir ki, Avropada artıq vahid elmi sistem, ənənə (latın dili əsasında), terminoloji baza və dillərarası sıx əlaqə formalaşdığı üçün elm adamları bir-biri ilə çətinlik çəkmədən ünsiyyət qura bilirlər. O, terminologiyayı yalnız dil məsələsi deyil, sivilizasiya faktoru kimi görür – elm vahiddirsə, terminologiya da vahid olmalıdır. Bunu mümkün edən 3 tarixi faktor göstərir: latın sxolastik ənənəsi, renessans dövründə Avropa dillərinin ortaq termin bazası və xalqlarının ortaq iqtisadi-mədəni inkişaf modeli əlaqəsi. Qeyd edir ki, türk dillərinin də terminologiyası üçün 3 real baza mövcuddur: 1) ümumtürk (bütün türk dillərində mövcud olan) baza. Burada sırf türkçülük ideyasına qapılmaq olmaz, çünki dilimiz artıq ərəb və fars təsiri ilə dəyişib, “təmiz türk dili” anlayışı düzgün deyil (*Zifeldən fərqli olaraq, daha elmi və tarixi yanaşmadır* – N.M.). 2) ərəb və fars bazası – ərəb və fars mənşəli terminlər yalnız dini sahə ilə məhdudlaşmır, onlar türk ədəbi dillərinin tarixi, elmi və mədəni bazasını formalaşdırıb. Ərəb və fars terminləri artıq dilin tarixi-mədəni qatına çevrilib, onlar aradan qaldırılsa, klassik ədəbiyyatla bağlarımız qırılar. Bunu dil tarixi reallıq kimi qəbul edir. 3) Qərb (Avropa) – ən strateji baza: hətta Çin yaxınlıqda olsa belə, xalqlar elmdə Şərqə yox, Qərbə yönəlir. Bütün türk xalqları Avropa elmi və mədəniyyətinə inteqrasiya prosesindədir. Nəticə çıxır ki, gələcək terminologiya Avropa bazasına söykənməlidir, ancaq bunu kor-koranə yox, vahid prinsip əsasında etmək lazımdır. Məsələn, bir termin yunan mənşəlidirsə, bütün türk xalqları onu eyni formaya yaxın şəkildə qəbul etməlidir. O, türk dilləri üçün terminologiya siyasətinin ən inkişaf etmiş nəzəri modelini təqdim edir: milli, tarixi-mədəni, beynəlxalq elmi komponent. Məqsəd türk xalqlarının elm dilində həm bir-biri ilə, həm də Qərb dünyası ilə asanlıqla ünsiyyət qura bilməsidir (1, 249-268).

Xüsusilə I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının ortaq dil, əlifba və terminoloji yaxınlaşma istiqamətində atdığı ən mühüm addımlardan biri idi. Qurultay iştirakçıları yaxşı bildirdilər ki, elmi və mədəni inteqrasiya yalnız siyasi yaxınlaşma ilə deyil, ortaq anlayış sistemi ilə mümkündür. Bu səbəbdən terminologiya məsələsi qurultayda xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdı. Aradan bir əsr keçməsinə baxmayaraq, həmin məsələ bu gün də aktuallığını qorumaqdadır. Lakin XXI əsrdə problem artıq fərqli məzmun qazanmışdır. Əgər ötən əsrdə ortaq terminologiya əsasən milli-mədəni birlik baxımından vacib hesab olunurdusa, bu gün həmin məsələ

rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, informasiya təhlükəsizliyi və elmi kommunikasiya ilə birbaşa bağlıdır.

Müasir dünyada dillərin inkişafı yalnız dilçilik və təhsil müstəvisində baş vermir. Dillər artıq rəqəmsal sistemlərin, süni intellekt platformalarının, avtomatik tərcümə proqramlarının və qlobal informasiya bazalarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan terminoloji parçalanma türk dillərinin rəqəmsal integrasiyasını çətinləşdirən əsas amillərdən biridir. Məsələn, eyni texnoloji anlayış müxtəlif türk dillərində fərqli terminlərlə ifadə olunur. Bəzi hallarda beynəlxalq terminlər olduğu kimi qəbul edilir, bəzən isə milli qarşılıqlar yaradılır. Nəticədə ortaq semantik sistem formalaşmır. Bu isə:

- avtomatik tərcümə sistemlərinin işini çətinləşdirir;
- ortaq akademik bazaların qurulmasını zəiflədir;
- elmi mətnlərin qarşılıqlı anlaşılmasını ləngidir;
- süni intellekt sistemlərində türk dillərinin parçalanmış informasiya məkanına çevrilməsinə səbəb olur.

Bu gün artıq dil məsələsinə yalnız humanitar problem kimi yanaşmaq mümkün deyil. Dil həm də texnoloji məsələdir. Çünki gələcəyin əsas informasiya sistemləri məhz dil üzərində qurulur. Süni intellekt modelləri, axtarış sistemləri, səs tanıma texnologiyaları, maşın tərcüməsi platformaları vahid və koordinasiyalı terminoloji bazaya ehtiyac duyur. Bu səbəbdən türk dillərinin ortaq terminologiyası məsələsinə yeni yanaşma tələb olunur.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, ortaq terminologiya “vahid dil” yaratmaq, həmçinin türk dillərinin özünəməxsusluğunu aradan qaldırmaq deyil, qarşılıqlı anlaşmanı maksimum səviyyəyə çatdırmaqdır. Burada əsas prinsip məcburi eyniləşdirmə yox, koordinasiyalı yaxınlaşmadır. Bu istiqamətdə bir neçə mühüm addım atılmalıdır. Dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayının yekun sənədində türk dünyasında termin birliyini təmin etmək məqsədilə əlaqədar sahələrdə mütəxəssislərin qatılacağı elmi iclasların keçirilməsi qərarı qəbul edilmişdir (2, 131). İlk olaraq türk dövlətlərinin və elmi qurumlarının iştirakı ilə ortaq terminoloji koordinasiya şurası yaradılmalıdır. Bu şurada yalnız dilçilər deyil, müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri, proqramçılar, süni intellekt mühəndisləri və tərcüməçilər də təmsil olunmalıdır. Çünki XXI əsrin terminologiyası artıq yalnız filoloji məsələ deyil, həm də texnoloji infrastruktur məsələsidir. İkinci mühüm istiqamət ortaq rəqəmsal terminoloji bazanın yaradılmasıdır. Belə bir platformada hər terminin müxtəlif türk dillərində qarşılığı, izahı, işlənmə sahəsi, etimologiyası, istifadə nümunələri, fonetik xüsusiyyətləri vahid sistemdə təqdim olunmalıdır. Bu platforma açıq və daim yenilənən rəqəmsal resurs kimi fəaliyyət göstərməlidir. Gələcəkdə həmin baza süni intellekt sistemlərinin öyrədilməsi üçün də mühüm mənbəyə çevrilə bilər. Üçüncü mühüm məsələ ortaq terminologiyanın mərhələli şəkildə hazırlanmasıdır. İlk növbədə informasiya texnologiyaları, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, tibb, hüquq

kimi sürətlə inkişaf edən sahələrdə koordinasiya aparılmalıdır, çünki terminoloji fərqlər ən çox bu sahələrdə problemlər yaradır.

Burada bir vacib prinsip də nəzərə alınmalıdır ki, ortaq terminologiya süni şəkildə qurulmamalıdır. Əgər müəyyən termin artıq türk dünyasında geniş yayılmış və funksional xarakter qazanmışdırsa, onu tamamilə dəyişdirmək məqsədəuyğun deyildir. Əsas məsələ praktik anlaşmanı təmin etməkdir. Eyni zamanda yeni terminlər yaradılarkən türk dillərinin daxili imkanlarından istifadə olunmalıdır. Terminlər qısa, semantik baxımdan aydın, tələffüz baxımından rahat, müxtəlif türk xalqları üçün anlaşılıqlı olmalıdır.

Bu gün dünya yeni texnoloji mərhələyə daxil olur. Süni intellekt sistemləri yaxın gələcəkdə yalnızdili deyil, iqtisadiyyatı və mədəniyyəti də formalaşdıracaq. Əgər türk dilləri ortaq terminoloji sistem yaratmasa, gələcəyin rəqəmsal platformalarında parçalanmış informasiya vahidlərinə çevrilə bilər. Bir əsr əvvəl türkoloqlar ortaq əlifba vasitəsilə türk xalqlarının mədəni gələcəyini qorumağa çalışırdılar. Bu gün isə bizim qarşımızda yeni vəzifə dayanır: ortaq terminologiya vasitəsilə türk dünyasının rəqəmsal və elmi gələcəyini qorumaq. Bu baxımdan ortaq terminologiya artıq yalnız dil məsələsi deyil, ortaq intellektual məkan, elmi kommunikasiya və ortaq texnoloji gələcək məsələsidir.

1926-cı ildə ortaq terminologiya milli-mədəni birlik məsələsi idi, XXI əsrdə isə bu, həm də rəqəmsal suverenlik, süni intellekt və informasiya təhlükəsizliyi məsələsinə çevrilib. Süni intellekt modelləri, axtarış sistemləri, avtomatik tərcümə platformaları, akademik bazalar, rəqəmsal arxivlər terminoloji parçalanma səbəbindən türk dillərini tam anlama bilmir. Məsələn, Azərbaycan “kompüter”, Türkiyə “bilgisayar”, Qazaxıstan “derbes esep-tegiş”, Özbəkistan “kompyuter” işlədir. Bu fərqlər maşın tərcüməsini çətinləşdirir, ortaq elmi bazanı zəiflədir, rəqəmsal integrasiyanı ləngidir.

Bu gün AI (Avtomatik İnformasiya) sistemləri terminoloji birlik tələb edir. Açar anlayışlar budur: NLP (Natural Language Processing), korpus dilçiliyi, maşın tərcüməsi, semantik uyğunluq, rəqəmsal lüğətlər, açıq terminoloji bazalar. Əgər türk dilləri ortaq terminoloji sistem yaratmasa, gələcəyin süni intellekt platformalarında parçalanmış informasiya məkanına çevriləcək. Ortaq Türk Terminologiya Platforması türk dövlətlərinin birgə: açıq rəqəmsal terminoloji bazası, AI əsaslı termin bankı, ortaq elmi lüğət sistemi yaradılmalı, vahid korpusda toplanmalıdır.

Tarixi körpü yaradılmalıdır. 1926-cı il əlifba və terminologiya – milli oyanış vasitəsi, 2026-cı il rəqəmsal terminologiya – texnoloji müstəqilliyin vasitəsi. Bir əsr əvvəl türkoloqlar ortaq əlifba ilə gələcəyi, türk xalqlarını qovuşdurmağa çalışırdılar, bu gün isə biz ortaq terminologiya ilə rəqəmsal gələcəyimizi qoruyuruq. Dil yalnız ədəbi hadisə deyil, XXI əsrdə həm də məlumatın işlənməsi texnologiyasıdır. Terminoloji parçalanma gələcəkdə türk dillərinin süni intellekt sistemlərində görünməzləşməsi təhlükəsini yarada bilər.

Türkoloji Qurultay ortaqlıq əlifba və terminologiya ideyası: bir əsr əvvəl başlayan bu proses hələ tamamlanmayıb. Ortaq türk terminologiyası necə hazırlanmalıdır? Bütün dilləri eyniləşdirmək olmaz, qarşılıqlı anlaşmanı maksimum artırmaq, türk xalqları arasında elmi ünsiyyəti asanlaşdırmaq, tərcümə xərclərini azaltmaq, ortaqlıq rəqəmsal məkan yaratmaq, AI və maşın tərcümə sistemlərini gücləndirmək, elmi məlumatın qarşılıqlı dövriyyəsinə sürətləndirmək lazımdır. Türk Dilləri Ortaqlıq Terminologiya Şurası yaradılmalı, Azərbaycan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyaları, Türkiyənin səlahiyyətli orqanları Türk Dil Kurumu, universitetlər, texnologiya şirkətləri bu mərhələdə iştirak etməlidirlər. Çünki XXI əsrdə terminologiyaları yalnız filoloqlar hazırlaya bilməz. Terminlər sahələr üzrə sistemləşdirilməlidir və hamı üçün eyni ortaqlıq termin yaratmaq düzgün deyildir, terminologiya mərhələli qurulmalıdır. Prioritet sahələr: I mərhələ informasiya texnologiyaları, süni intellekt, internet, kibertəhlükəsizlik. II mərhələ tibb, hüquq, iqtisadiyyat. III mərhələ humanitar elmlər, fəlsəfə. Texnologiya terminləri ən sürətli yayılan sahədir.

Əgər bir termin türk dünyasında artıq geniş yayılıbsa, onu qəbul etmək olar. Məsələn: *internet*, *robot*, *alqoritm*. Burada mühüm prinsip ortaqlıq süni şəkildə deyil, funksional istifadəyə əsasən qurulmalıdır. Türk köklü termin yaratma mexanizmi: əgər yeni termin yaradılacaqsə türk dillərində tələffüz oluna bilməli, qısa olmalı, semantik baxımdan aydın olmalı, digər türk dillərində anlaşılmalı, texnoloji sistemlər üçün uyğun olmalıdır. Məsələn, Türkiyənin “bilgisayar” modeli çox uğurlu nümunədir: bilgi və saymaq.

Rəqəmsal termin bankı qurulmalıdır, bu, ən vacib hissələrdən biridir. Hər termin üçün bütün türk dillərində qarşılıqlı, izahı, istifadə nümunəsi, etimologiyası, sahəsi, səsli tələffüzü, AI üçün semantik kodu olmalıdır. Gələcəyin terminologiyası yalnız lüğətlərdə deyil, süni intellekt sistemlərinin daxilində yaşayacaq. Və ən vacib prinsip: məcburiyyət yox, koordinasiya tətbiq olunmalıdır. Ortaqlıq terminologiya dillərin təbii inkişafına müdaxilə etməməli, onları əlaqələndirməlidir. Çünki hər xalqın dil suverenliyi var, bu xüsusiyyətlər qorunmalıdır; model vahid dil yox, uyğunlaşdırılmış terminoloji şəbəkədir. Əgər XX əsrdə ortaqlıq əlifba türk xalqlarının mədəni yaxınlaşmasının vasitəsi idisə, XXI əsrdə ortaqlıq terminologiya onların rəqəmsal və elmi integrasiyasının əsas şərtinə çevrilir.

Ortaqlıq terminoloji bazanın yaradılması təşəbbüsləri:

Son onilliklərdə türkdilli dövlətlər arasında ortaqlıq terminoloji siyasətin formalaşdırılması istiqamətində müxtəlif elmi təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Bu prosesdə Türk Dil Kurumu, Beynəlxalq Türk Akademiyası və TÜRKSÖY kimi qurumlar mühüm rol oynamış, ortaqlıq terminoloji bazanın yaradılması, lüğətlərin hazırlanması, elmi konfransların təşkili və terminoloji harmoniya üzrə müzakirələrin aparılması istiqamətində bir sıra layihələr icra etmişlər. «Ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin ortaqlıq dildə tərtibi, bir tərəfdən, həmin elmlərin inkişafına

xidmət edər, digər tərəfdən, ortaq türk dilinin zənginləşməsinə səbəb olar. Beynəlxalq qurultay, forum, simpozium və sair toplantılarda danışılan dil qarşılıqlı anlaşmaya yardım etməlidir. Bunun üçün ən gözəl vasitə yenə də ortaq dildir. Ona görə müxtəlif sahə uzmanları dilçi alimlərlə birlikdə gecikmədən konkret sahələr üzrə terminlər sözlüyünün tərtibinə başlamalıdır» ([3, 290]) Bu təşəbbüslər türkdilli elmi məkan daxilində terminoloji yaxınlaşmanın təmin edilməsinə yönəlmiş ilkin sistemli addımlar kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, bu sahədə bir sıra struktur və funksional çağırışlar qalmaqdadır:

– Milli terminoloji ənənələrin üstünlüyü: ayrı-ayrı türkdilli ölkələrdə milli lüğətçilik və termin yaradıcılığı meyillərinin daha güclü olması ortaq sistemin formalaşmasını ləngidir;

– Texnoloji dinamikanın yüksək sürəti: xüsusilə süni intellekt, informasiya texnologiyaları və rəqəmsal elmlər sahəsində yeni terminlərin sürətlə yaranması onların vahid terminoloji bazaya operativ integrasiyasını çətinləşdirir;

– Əməli koordinasiyanın zəifliyi: vahid elmi terminologiyanın formalaşdırılması və tətbiqi üçün hüquqi və təşkilati mexanizmlərin yetərinə inkişaf etməməsi;

– Dil praktikası və gənc nəsil faktoru: gənc nəsil arasında texniki və elmi terminlərin daha çox ingilis və rusdilli mənbələrdən mənimsənilməsi yerli terminoloji sistemlərin funksional rolunu zəiflədir.

Ümumilikdə, bu amillər ortaq terminoloji siyasətin həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə daha sistemli və koordinasiyalı şəkildə inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. 26 февраля – 6 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку, 1926.
2. Türk Dövlət Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı. TÜDEV. Ankara, 2006.
3. Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı. Bakı, 2008.

НАДИР МАМЕДЛИ

доктор филологических наук, профессор

ОБЩАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ РЕЗЮМЕ

В докладе рассматривается проблема общей терминологии тюркских языков в историческом и современном контексте. Особое внимание уделяется

анализу идей общего языка и терминологии, выдвинутых в рамках I Türkoloji Qurultay, а также их влиянию на научно-культурную интеграцию тюркских народов. Обосновывается необходимость создания общей терминологической системы в условиях глобализации, цифровизации, развития искусственного интеллекта и информационных технологий XXI века. Рассматриваются проблемы, возникающие вследствие терминологических различий в тюркских языках в сфере научной коммуникации, машинного перевода и цифровых языковых технологий. Одновременно выдвигаются предложения по формированию общей терминологической базы, цифровых словарных систем и координированной терминологической политики.

Отмечается, что в современную эпоху развитие языков уже не ограничивается исключительно филологической и образовательной сферой, а тесно связано с цифровыми технологиями, системами искусственного интеллекта, программами автоматического перевода и глобальными информационными базами. Существующие терминологические различия в тюркских языках препятствуют формированию общего семантического пространства, что создает определенные трудности в области научной коммуникации, цифровой интеграции и применения технологий искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется вопросам усиления терминологической координации, создания общих цифровых терминологических баз и взаимной адаптации тюркских языков в современной технологической среде.

Ключевые слова: искусственный интеллект, общая терминология, идеологическая позиция, реальный язык, общая академическая база, научная коммуникация, интеллектуальное пространство.

NADIR MAMMADLI

Doc. Prof.

**COMMON TERMINOLOGY OF TURKIC LANGUAGES:
HISTORICAL EXPERIENCE AND CONTEMPORARY CHALLENGES
SUMMARY**

The issue of common terminology among Turkic languages is examined within both historical and contemporary contexts. Particular attention is devoted to the significance of the ideas of a common language and terminology proposed within the framework of the First Turkological Congress, as well as to the impact of these initiatives on scientific and cultural integration among Turkic peoples. Against the backdrop of globalization, digitalization, artificial intelligence, and the rapid development of information technologies in the twenty-first century, the necessity of establishing a common terminological system is substantiated. The study also

addresses the problems created by terminological differences among Turkic languages for scientific communication, machine translation, and digital language technologies. At the same time, proposals are put forward regarding the formation of a common terminological database, digital dictionary systems, and a coordinated terminology policy.

In the modern era, the development of languages is no longer limited solely to the philological and educational sphere; rather, it evolves in close connection with digital technologies, artificial intelligence systems, automatic translation programs, and global information databases. Existing terminological differences among Turkic languages hinder the formation of a common semantic space, which in turn creates certain difficulties for scientific communication, digital integration, and the application of artificial intelligence technologies. Particular attention is therefore paid to strengthening terminological coordination, creating common digital terminological databases, and ensuring the mutual adaptation of Turkic languages within the contemporary technological environment.

Keywords: artificial intelligence, common terminology, ideological position, real language, common academic base, scientific communication, intellectual space.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Abdullayeva